

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ

(Матеріали засідання круглого столу "Ціннісні аспекти модернізаційних процесів сучасного соціуму")

У межах науково-дослідної роботи (НДР) "Ціннісна складова модернізаційних процесів в сучасному соціумі України" (наук. керівник – канд. екон. наук, завідувач відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій О.Балакірєва) 14 вересня 2012 р. в Інституті економіки і прогнозування НАН України відбувся круглий стіл "**Ціннісні аспекти модернізаційних процесів сучасного соціуму**". Стратегічною метою дискусії науковців було обговорити теоретичні і методологічні засади проведення досліджень під час цього проекту¹. Серед учасників круглого столу були працівники академічних інститутів – економіки і прогнозування (ІЕП), соціології, демографії і соціальних досліджень (ІДСД), а також Київського і Харківського національних університетів. Бажаними гостями стали представники Лабораторії порівняльних соціологічних досліджень Науково-дослідного університету "Вища школа економіки" у м. Санкт-Петербурзі.

Учасники обговорили підходи до визначення процесу модернізації, бачення визначення цінностей та їхньої ролі у модернізаційних процесах. За підсумками роботи сформовано спільний погляд, що модернізоване суспільство – це зрілі ринкові інститути, зріла громадянська культура та

¹ НДР реалізується в рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України "Модернізація українського суспільства і економіки в контексті викликів XXI століття". Ініціював і організував круглий стіл відділ моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України.

інститути демократії, а також мобільна, раціональна, адаптивна особистість.

Аналіз класичних і сучасних теорій модернізації свідчить про те, що інноваційний розвиток економіки, підвищення рівня та покращення якості життя населення пов'язується насамперед зі станом ціннісної системи суспільства, можливостями її трансформації або адаптації до вимог часу суспільних перетворень. Найбільшу увагу дослідників привертає осмислення феномену одночасного реформування і політичної, й економічної сфер, яке досить часто називають "подвійним переходом" (dual transitions). Масштабні порівняльні дослідження трансформаційних процесів у різних країнах світу, здійснені Р.Інглехартом та К.Вельцелем, свідчать про те, що успіхи на шляху модернізації суспільств обумовлені трьома визначальними складовими: економічною модернізацією, демократизацією політичної системи та формуванням сучасної емансипативної системи цінностей. Комплексний, системний підхід дозволяє стверджувати, що взаємовплив соціально-економічних процесів виявляється у трансформації ціннісних орієнтацій і поведінкових практик, які, в свою чергу, формують характер та вектори змін у різних сферах суспільного розвитку.

У пропонованій добірці ключових тез виступів учасників засідання круглого столу наводяться аргументи, що успішна модернізація не може зводитися лише до змін в економіці. Не менших зусиль слід докласти до інституційного розвитку, покращення людського капіталу, а також ціннісної складової – яка створює загальні соціокультурні умови для розвитку вказаних вище компонентів. Зрозуміло, що успішна комплексна модернізація має враховувати особливості ціннісної системи українського суспільства і використовувати її сильні сторони, але це залишається проблематичним. В Україні існують дві системи цінностей, які умовно можна назвати "радянсько-ностальгійною", і "демократично-неотрадиціоналістською". Але жодна з них не є легітимною на соціетальному рівні і наразі не може виступати основою суспільного консенсусу.

Виступи фахівців Лабораторії порівняльних соціологічних досліджень Науково-дослідного університету "Вища школа економіки" (м. Санкт-Петербург) були присвячені міграційним процесам та проблемі толерантності до Інших.

Гриценко А.А., член-кор. НАН України, заступник директора
Інституту економіки та прогнозування НАН України

ЦІННІСНІ АСПЕКТИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Сучасне суспільство перебуває у стані модернізації. Це не тільки спрямована на оновлення діяльність держави, суб'єктів господарювання і всіх акторів суспільних процесів, а й об'єктивний процес суспільних змін, що відбуваються незалежно від волі й свідомості окремих суб'єктів. Успішність модернізації залежить від того, наскільки цілеспрямовані дії суб'єктів відповідатимуть об'єктивним закономірностям і тенденціям. Але на відміну від модернізацій минулого ця модернізація є процесом, який не має кінцевих параметрів, а сам для себе є метою. У попередніх типах і формах суспільства характеристики постійності, сталості були переважаючими, тому суспільства мали типові риси. Характеристики змінності мали перевагу лише у перехідні періоди від одного суспільного устрою до іншого. Тепер відбувається перехід від формаційного, відтворювального, революційно-еволюційного до процесуального, інноваційного, коеволюційного типу розвитку. Бути сучасним тепер можна, тільки постійно змінюючись.

Змістовно такий перехід розкривається як формування інформаційно-мережевого суспільства, в якому діють зовсім інші закономірності порівняно з суспільством, що сформувалося на індустріально-ринковій основі. Так, крива попиту на мережеві блага на відміну від звичайних благ має висхідний, а крива пропозиції – спадний характер. Зрозуміло, що існуючі моделі не описують таку ситуацію, а економіка поступово наближається саме до такого стану.

Власність на інформацію та мережеві продукти має зовсім інший характер порівняно з власністю на матеріальні блага. На відміну від матеріальних продуктів інформація та мережеві блага може бути одночасно у власності багатьох або всіх людей. Суспільна й особиста власність тут діалектично збігаються. Зрозуміло, що відносини привласнення у цьому разі мають зовсім інший, у своїй основі неринковий, характер. Але в ринковій економіці їх пристосовують до закономірностей руху матеріальних благ, що приводить до виникнення різноманітних перетворених форм, що не відповідають своїй сутності.

Змінюються також конкурентні відносини. Виробник інформаційного продукту, мережевого блага стає на певний час монополістом, а вартість тиражування й розповсюдження таких благ наближається до нуля. Зрозуміло, що ціноутворення в таких умовах суттєво відрізняється від ціноутворення на звичайні блага. Ринковий обіг прав (опціони, форвардні контракти тощо) за своїм обсягом у десятки разів перевищує обіг матеріальних благ. Його регулюють зовсім інші закономірності.

Таким чином, суттєво змінюється вся система суспільно-економічних відносин. А людина, як відомо, є одиничним втіленням усієї сукупності суспільних відносин. Вона також змінюється. Формується мережева людина і відповідні цінності. Ієрархічна людина мала упорядковану, ієрархічну систему цінностей, власний світогляд, певні принципи поведінки, які визначали її особистість. Мережева людина, включаючись у різні мережі, приймає їхні цінності, правила і норми поведінки. Перехід від мережі до мережі (професійне спілкування, сім'я, друзі по спорту, по задоволенню особливих потреб, знайомства, клубні спілкування тощо) відбувається стрибком, як перехід електрона з однієї орбіти на іншу без перебування у проміжному просторі.

З точки зору ієрархічної людини мережева людина втрачає свою особистість (в одній ситуації вона поводить себе так, в іншій – як зовсім інша людина, у неї немає якихось принципів, або принципи змінюються від мережі до мережі, що є тим самим). Можна також сказати, що у тілі мережевої людини живе декілька особистостей. Медицина знала такі випадки. А зараз сама реальність формує такий поведінковий, психічний, ціннісний склад людини. Власне, вже й не зовсім людини. Швидше, постлюдини.

В таких умовах ціннісна картина набуває мозаїчного характеру. Але цінність за своєю природою – ієрархічна категорія. Де немає ієрархії, немає й цінностей, або все рівноцінне. Незважаючи на те, що така ситуація тільки починає складатися, вона потребує уважного вивчення, бо виклики, пов'язані з таким розвитком подій, мають глобальний характер. Модернізація може призвести зовсім не до тих наслідків, які очікуються. Існують ризики втрати людського обличчя, ризики хаосу й самого існування суспільства. Відповіддю на такі виклики може стати формування глобальної, загальної, різноманітно-комплементарної системи цінностей, яка втілить у собі вимоги відповідності людській сутності у будь-яких формах мережевих зв'язків. Це своєрідна глобальна суспільна угода як відповідь на виклики виживанню людства. Але для вирішення таких завдань потрібно знати всю різноманітність існуючих систем цінностей, їх еволюцію, сучасні тенденції, фактори, що визначають зміни у цінностях, шляхи й способи впливу на них і на цій основі вибудувати комплементарну структуру майбутніх базових цінностей. Безмежне поле для досліджень.

Балакірева О.М., канд. соціол. наук
завідувач відділу моніторингових досліджень
соціально-економічних трансформацій Інституту економіки
та прогнозування НАН України

ВИКЛИКИ КОМПЛЕКСНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Сутність модернізаційних процесів полягає в постійному розвитку, змінах, переході до нових знань, нових якостей, від однієї епохи до іншої. Існують три точки зору на те, коли почалася всесвітня модернізація: 1) відправною точкою стала наукова революція в XVI–XVII ст.; 2) початком була доба Просвітництва в XVII–XVIII ст.; 3) початком модернізації стали промислова революція в Англії і французька революція XVIII ст. Саме слово "модернізація" з'явилося в XVIII ст. (1748–1770 рр.), а її дослідження почалися в XX ст. Не вдаючись до детального аналізу еволюції теорій модернізації, слід зазначити, що у процесі розвитку класичних теорій модернізації (модернізм, сучасне суспільство, індустріальне суспільство, індустріальна економіка та цивілізація) сформувалися теорії постіндустріалізму та постмодерну (Белл, 1973), Світ-Система (1970-ті), інформаційного суспільства знань (1970-ті), футуризму (Тоффлер, 1980), екологічної модернізації (Губер, 1985), рефлексивної модернізації (Бек, 1986), неомодернізації (Запф, 1991), постмодернізму (Круг та ін., 1992; Інглехард, 1997), економіки знань (1996), глобалізації, множинної модернізації (Ейзенштадт, 1998), вторинної модернізації (Хе Чуанці, 1998, 1999, 2003).

Єдиного, узгодженого визначення "модернізації" не існує. В цій роботі ми виходимо з розуміння, що модернізація в XXI ст. – це комплексний спосіб вирішення політичних і управлінських, економічних і соціальних, культурних та особистісних завдань, які в повному обсязі стоять перед державами, товариствами та індивідами в контексті внутрішніх і зовнішніх загроз і ризиків; це сукупність процесів технічного, економічного, соціального, культурного, політичного розвитку суспільства (країни та її регіонів). Цільові функції сучасної модернізації: безпека держави й суспільства, стійке функціонування всіх їхніх структур, включаючи підвищення умов життєдіяльності населення (якості життя) не нижче середнього рівня, досягнутого країнами того мегарегіону людської спільноти, до якого належить це суспільство. Досягнення цих цілей тією чи іншою країною вимагає чіткого знання стану і динаміки її модернізації порівняно з іншими країнами².

² Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001–2010) / пер. с англ. ; под. общ. ред. Н.И. Лапина; предисл. Н.И. Лапин, Г.А. Тосунян. – М. : Весь Мир, 2011. – С. 7.

Більшість аналітичних робіт, присвячених модернізації в цілому та окремим її аспектам, одноголосно наголошують, що комплексна модернізація означає одночасні процеси технологічної, економічної, політичної, культурної, соціальної (або соціокультурної) модернізації, а також модернізацію свідомості. Крім того, теорія множинних рівнів наголошує, що поряд із національною модернізацією необхідно розглядати міжнародну, регіональну, організаційну та індивідуальну. Особливості процесу модернізації в кожному окремому випадку визначаються історико-культурною спадщиною, наявним характером розвитку та впливом груп спеціальних інтересів.

Отже, наш підхід базується на широкому розумінні модернізації соціуму як такого процесу, що орієнтований на бажаний, науково обґрунтований результат змін у пріоритетних сферах життєдіяльності суспільства, який забезпечує покращення життя кожного.

Російський дослідник Д.Травін, аналізуючи шляхи модернізації окремих країн, дійшов висновку, що "... країна, котра рухається шляхом модернізації, на певному етапі свого розвитку опиняється в полоні ідеології, яка допомагає народу адаптуватися до труднощів переходу від традиційного суспільства до сучасного...", а також: "...модернізація – це аж ніяк не зручна, вимощена тротуарною плиткою дорога, якою прогулянковим кроком можна рухатися до процвітання. Модернізація – це постійне подолання таких великих труднощів, що тільки особливим чином скерована свідомість здатна їх витримати. Суспільство, так чи інакше, відшукує для себе велику мету і тільки під прикриттям цієї мети виконує нудну, буденну роботу із реформування економіки, перетворення соціальної структури, формування буржуазних етичних цінностей..."³.

Різноманітність моделей модернізаційних проектів, їхня неоднозначність та суперечливість породжують спроби перегляду положень модернізації. Наприклад, уявлення щодо рушійних сил, коли замість національних еліт починають виступати маси, а отже, соціокультурна модернізація стає передумовою успішного розвитку інших її видів. Або, наприклад, трактування модернізації як процесу нав'язування елітами масам "нових правил гри", а не процесу, що об'єктивно протікає. Або висновки про те, що протікання процесів модернізації може мати негативні наслідки (неорганічна модернізація), і негатив може переважувати позитивні.

Серед викликів модернізації українського суспільства головними є: відсутність сил, які готові очолити її вже сьогодні; невизначеність стратегії соціально-економічного розвитку країни та відсутність стратегічного бачення майбутнього; криза морально-етичних норм; несформованість суб'єктів модернізації; низький рівень громадської активності та суспіль-

³ Травин Д. Модернизация общества и восточная угроза России // Пути модернизации. – 2011.

ної солідарності. В багатьох працях простежуються "вузькі місця", що ускладнюватимуть реалізацію реформ: низький рівень ініціативності людей; невміння, необізнаність, неготовність використовувати навіть доступні механізми впливу на прийняття рішень та контролю за діями влади, нерозвиненість цих механізмів; відсутність власної відповідальності за стан справ у державі; побоювання (часто небезпідставні) доводити та відстоювати власні погляди; готовність користуватися неправовими методами вирішення власних проблем; відчуття залежності від влади різного рівня. Так само серед представників влади не сформовано культуру ефективної взаємодії з людьми, поширене нехтування інтересами суспільства в цілому й конкретних людей зокрема; швидше, правилом, аніж винятком стали схильність до корупції та використання службового становища з корисливими цілями.

Усвідомлення сучасних викликів та соціально-економічних проблем логічно підводить до висновку, що соціокультурній модернізації належить ключова роль серед "пускових механізмів" та факторів перебігу модернізації загалом. Саме тому є підстави наголошувати, що трансформація ціннісних орієнтацій стає важливою складовою сучасних модернізаційних процесів.

Головаха Є.І., д-р філософ. наук, професор
заступник директора Інституту соціології НАН України

МОДЕРНІЗАЦІЯ Й ЗМІНА СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Аналіз класичних і сучасних теорій модернізації свідчить про те, що інноваційний розвиток економіки, підвищення рівня та покращення якості життя населення пов'язується насамперед зі станом ціннісної системи суспільства, можливостями її трансформації або адаптації суспільних перетворень до вимог часу. Різниця між класичними й сучасними теоріями полягає у розумінні критеріїв оцінки відповідності ціннісних пріоритетів вимогам модернізації. Якщо класичні теорії розглядають модернізацію як єдиний для будь-яких країн шлях оновлення суспільства за зразком розвинених країн Заходу, то неомодернізаційним теоріям більш властивий акцент на урахуванні культурної специфіки процесу модернізації у різних країнах. Йдеться насамперед про можливість поєднання соціоекономічної і політичної модернізації та системи історично обумовлених традиційних ціннісних систем. Масштабні порівняльні дослідження цієї проблеми, здійснені Р.Інглехартом та К.Вельцелем, свідчать про те, що успіхи на шляху модернізації суспільств обумовлені трьома визначальними складовими: економічною модернізацією, демократизацією політичної системи та формуванням сучасної емансипативної системи цінностей.

Отже, держава, яка має на меті досягнути високого рівня добробуту та сталого суспільного розвитку, повинна забезпечити умови для позитивних змін водночас в економічному, політичному та ціннісно-нормативному аспектах. Про це свідчить і досвід поетапного розвитку українського суспільства доби незалежності.

На першому етапі (1991–1998) помітний розвиток інститутів політичної демократії, що забезпечив вільні вибори Президента та Верховної Ради України, супроводжувався стрімким падінням економіки, суттєвим погіршенням рівня життя більшості населення. *На другому етапі (1999–2004)* почалось економічне зростання та покращення показників соціального самопочуття людей, але водночас поступово погіршувалися умови розвитку політичної демократії. *На третьому етапі (2005–2009)* помітний розвиток політичної демократії супроводжувався гальмуванням темпів зростання економіки та кризою довіри до політико-правової системи.

Невдалий досвід реформування економіки та політичної системи України, незважаючи на окремі періоди економічного зростання та розвитку демократичних політичних інститутів, зумовлений насамперед невідповідністю цінностей та норм суспільного життя сучасним цивілізаційним вимогам.

Результати багаторічного моніторингу Інституту соціології НАНУ свідчать про вкрай повільні темпи змін ціннісно-нормативних регуляторів суспільних відносин і соціальної поведінки, успадкованих з патріархального та тоталітарного минулого. Цінності громадянського суспільства, політичного плюралізму, поваги до закону, прав людини та інтересів особистості, толерантності, консенсусної культури спілкування, захисту прав меншин і людей з обмеженими можливостями не розповсюджені у масовій та елітарній свідомості, яка досі перебуває під потужним впливом традиційної політичної, економічної та духовної культури минулого. Ціннісна свідомість, притаманна більшості населення України, ще й досі ґрунтується переважно на традиціоналізмі та консерватизмі, не зазнавши суттєвих змін за роки незалежності. Саме подолання традиціоналістських цінностей і стереотипів, сприяння формуванню сучасної системи "емансипативних" цінностей є першочерговим завданням держави, громадянського суспільства та інтелектуальної еліти України.

Якщо ж виходити з теорій модернізації, які акцентують увагу на культурній різноманітності модернізаційних проектів у різних країнах (А.Турен, Ш.Ейзенштадт), слід окремо розглянути питання про співіснування традиційних та інноваційних компонентів у межах ціннісно-нормативної системи українського суспільства, що трансформується. Тобто у межах теми, яка виконується, має бути досліджена культурна специфіка української моделі суспільного розвитку, що супроводжується суперечливою та вкрай повільною руйнацією цінностей викривленої радянської модернізації, спробами відтворення етнонаціональних домодерних традицій і декларованою орієнтацією у розбудові державно-політичного устрою, економіки і культури на зразок розвинених західних країн.

Сокурянська Л.Г., д-р соціол. наук, завідувач кафедри соціології
Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ЦІННІСНА ДИНАМІКА ЯК ЧИННИК ТА ПОКАЗНИК СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зростаючий інтерес соціальних досліджень до "таємничого світу цінностей" (Г.Ріккерт) обумовлений актуальною соціальною та науковою потребою пізнання чинників та механізмів модернізаційних змін, які відбуваються сьогодні в українському соціумі. Бо фундаментальним і тому, як вважає Т.Заславська, "стратегічним об'єктом перетворень служать соціокультурні характеристики суспільства: структура домінуючих цінностей, ціннісних орієнтацій, мотивацій, норм і способів повсякденної діяльності. Найбільш обґрунтовано судити про те, чи рухається суспільство у напрямі прогресу або у бік деградації, можна за змінами в його культурних характеристиках"⁴. Понад те, як вважає Ш.Ейзенштадт, модернізація будь-якого суспільства повинна мати адекватну культурі країни ціннісну основу, інакше незбіг цілей та пріоритетів модернізації з фундаментальними цінностями цивілізації може зумовити зростання рухів протесту, в тому числі у деяких випадках у формі революції⁵.

Звернувшись до аналізу ціннісного дискурсу сучасної соціології, ми дійшли висновку, що багато сучасних науковців, продовжуючи веберівську традицію, трактують цінності як незалежні змінні, приписуючи аксіологічним феноменам детермінуючу роль у соціальних змінах⁶. Не абсолютизуючи ціннісну зумовленість модернізаційних процесів, ми все ж погоджуємося з тим, що саме ціннісний потенціал істотною мірою детермінує здатність тієї або іншої соціокультурної системи "творчо себе відтворювати, перетворюватися на предмет власної діяльності", або, навпаки, актуалізує її підвладність "потокам руйнівних небезпек, ентропій, дезорганізації, викликам історії"⁷. У цьому контексті ми також солідарні з тими авторами, наприклад із Р.Будоном, який вважає, що "значення цінностей обумовлюється тим, яким саме процесом ми цікавимося. Воно (значення) є функцією структури процесу. Залежно від того, який випадок ми аналізуємо, цінності можуть бути "змінною", що заслуговує уваги, а можуть і не бути такою, вони можуть розглядатися і як первинні, і як вторинні, якщо тільки взагалі є можливість встановити їхній характер (первинний або вторинний)"⁸. При цьому французький учений виходить із того, що взагалі "марно намагати-

⁴ Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция / Т.И. Заславская. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Дело, 2003. – 568 с. – С. 176–177.

⁵ Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / пер. с англ. А.В. Гордона; под ред. Б.С. Ерасова. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 416 с.

⁶ Підхід до цінностей як до залежних змінних (перш за все від соціальних структур) представлений у багатьох роботах як марксистської, так і немарксистської орієнтації.

⁷ Epstein S. Economic Development and Social Change in South India / S. Epstein. – Manchester : Manchester University Press. – 1962. – P. 63.

⁸ Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения / Р. Будон ; пер. с фр. М.М. Кириченко ; науч. ред. М.Ф. Черныш. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 284 с. – С. 221.

ся довести, що граничні, або сутнісні, причини змін слід шукати в якомусь окремому секторі реальності, – неважливо, про що йдеться – про ідеї, цінності або виробничі відносини"⁹. Розділяючи цю позицію, ми, проте, вважаємо, що в межах соціологічного аналізу чинників модернізації українського суспільства необхідно акцентувати, в тому числі, на аксіологічних аспектах цього процесу. Ще раз підкреслимо, що ціннісний вимір є надзвичайно важливим у контексті аналізу проблем модернізації українського суспільства. Адже численні соціологічні дослідження свідчать про те, що ціннісну підставу мають усі процеси, що відбуваються в нашому соціумі. Відсутність усталеної нормативно-ціннісної системи, яка б відповідала завданням модернізації українського суспільства, гальмує цей процес, перешкоджає формуванню демократичного суспільства та правової держави в нашій країні.

Дослідження цінностей пострадянського населення, здійснені українськими та російськими соціологами упродовж останніх 10–15 років, свідчать про плюралізацію методологічних підходів до аксіологічної проблематики, що, поза сумнівом, відображає не тільки логіку розвитку соціологічної науки, у тому числі вітчизняної, а й ті ціннісні зміни, що відбуваються як в українському та інших пострадянських суспільствах, так і у світі в цілому. Природно, це не могло не вплинути на зміст дефініції поняття "цінність". Тенденція інтеграції різних напрямів соціологічного знання знайшла своє відображення і в зближенні позицій представників різних парадигм, що визначають постановку проблеми цінностей у соціології. Українські й російські соціологи, які в недалекому минулому сповідували (в усякому разі публічно) винятково марксистський підхід до ціннісної проблематики, стали активно використовувати положення західних немарксистських аксіологічних теорій. Так, наприклад, в основі моніторингових емпіричних досліджень базових цінностей різних груп російського населення, що проводилися в 1990-х роках колективом учених під керівництвом М.Лапіна¹⁰, лежать декілька різних парадигм, у тому числі соціологічні концепції Е.Дюркгейма і М. Вебера. Синтезуючи різні теоретико-методологічні концепти аксіологічних феноменів, М.Лапін доходить висновку, що цінності не є допоміжною "прибудовою" до економіки й політики. З його точки зору, цінності – це "узагальнені уявлення людей про мету й норми своєї поведінки, що втілюють історичний досвід і концентровано виражають значення культури окремого етносу і всього людства. Це існуючі у свідомості кожної людини орієнтири, з якими індивіди й соціальні групи співвідносять свої дії. На основі цих орієнтирів складаються конкретні типи поведінки, в тому числі соціокультурні типи ставлення до політичної й економічної трансформації"¹¹, отже, додамо, й до модернізації суспільства.

Кризовий соціум (на жаль, ця характеристика повною мірою стосується і українського суспільства) робить дедалі помітнішим тісний кореляційний зв'язок між змінами в ціннісних орієнтаціях людей і тими трансформаціями, які відбуваються в онтологічних структурах суспільного життя, зумовлюючи, в тому числі, його модернізацію.

⁹ Там само. – С. 153.

¹⁰ Лапін Н. И. Динамика ценностей населения реформируемой России / Н.И. Лапін, Л.А. Беляева, А.Г. Здравомыслов, Н.Ф. Наумова. – М., 1996. – 221 с. ; Лапін Н.И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н.И. Лапін // Социс. – 1996. – № 5. – С. 3–23.

¹¹ Лапін Н.И. Динамика ценностей населения реформируемой России. – С. 31.

Шестаковський О.П., канд. соціол. наук
науковий співробітник відділу моніторингових досліджень
соціально-економічних трансформацій Інституту економіки
та прогнозування НАН України

ЦІННОСТІ Й ПЕРЕКОНАННЯ У КРОС-НАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Починаючи спільне дослідження ціннісного виміру модернізації в Україні, доцільно визначитися зі спільним розумінням терміна "цінність". Навіть побіжний огляд літератури показує суттєві відмінності між представниками різних дисциплін і шкіл у тлумаченні об'єктів цінностей, їхньої природи, особливостей, структури тощо.

Необхідно обрати робоче визначення, що відповідало б завданням проекту. Зважаючи на його специфіку, це визначення має бути придатним для емпіричних кількісних досліджень, уможливлувати крос-національні порівняння, мати встановлені зв'язки з процесами модернізації.

Ми пропонуємо дотримуватися традиції, як це прослідковується принаймні від К.Клакхона (1951) до М.Рокіча (1973) і Ш.Шварца. У формулюванні останнього автора, цінності – "бажані, надситуативні цілі вищого порядку, котрі слугують провідними принципами у людському житті" (Schwarz, 1994). Ці принципи орієнтири діяльності випливають з універсальних умов людського існування, біологічних і соціокультурних потреб. Цінності втілені в емоційно навантажених переконаннях (*beliefs*) найбільш абстрактного характеру, які виступають мотиваційним конструктом свідомості. Вони не прив'язані до конкретних дій або ситуацій, а виступають загальним критерієм оцінки. Цінності відрізняються за важливістю для різних осіб і можуть бути відповідно впорядковані.

Таке визначення передбачає певні нюанси розуміння того, що є цінністю з аналітичної точки зору, а що ні. Розуміння має бути соціально-психологічним, а не філософсько-аксіологічним.

Так, цінність представляє собою психологічну орієнтацію ("ціннісну орієнтацію"), а не зовнішній об'єкт чи сферу діяльності. Наприклад, цінностями не будуть сім'я, робота і друзі, на відміну від загальної мотивації до конгруентної дії в питаннях, що стосуються вказаних сфер. Аналогічно не є окремими цінностями такі речі, як знання, освіта, Бог чи справедливість. Некоректно зводити цінності до етики, моралі, релігії чи ідеології й відповідних класифікацій.

Цінності не є зовнішніми щодо людини, надісторичними, духовними та ідеальними. При тлумаченні цінностей слід апелювати не до добра чи зла, духовності чи бездуховності, а, швидше, до конкретних людських потреб, наприклад, у безпеці, виживанні, самореалізації. "Загальнолюдськими" цінності можуть бути лише в тому сенсі, що в їхньому фундаменті лежать базові потреби, спільні для всіх.

Необхідно також розрізняти цінності, з одного боку, і переконання та установки – з іншого. Цінності – переконання найбільш високого рівня і ступеня загальності, які відрізняються відсутністю прив'язки до конкретних об'єктів і ситуацій. Тому не всі переконання – цінності. Установка – це переконання щодо конкретного об'єкта, сполучене з імовірністю певної поведінкової реакції (Oskamp, Schultz (eds.) 2004). Отже, установки не є цінностями. При цьому, говорячи про ціннісний вимір модернізації, ми можемо розглядати не лише цінності самі по собі, а й переконання та установки в окремих аспектах і предметних сферах суспільства. Через них видно, як цінності конкретно проявляються у житті й діяльності людей.

Серед існуючих методик крос-національного вимірювання цінностей найширше визнання серед соціологів отримали дві: Р.Інглхарта (дослідження Світових цінностей, WVS) та Ш.Шварца (Європейське соціальне дослідження, ESS). Важливо, що дані доступні не просто для широкого кола країн протягом тривалого періоду, а й для України в тому числі.

Переглянута теорія Р.Інглхарта (Inglehart, Welzel 2005) зводить широкий спектр уявлень стосовно різних сфер життя у два виміри. Перший є континуумом між традиційними й секулярно-раціональними цінностями, другий – між цінностями виживання й самовираження.

Теорія цінностей Ш.Шварца (Davidov, Schmidt, Schwartz 2008) виокремлює десять базових цінностей (безпеки, конформності, традиції, самостійності, стимуляції, гедонізму, досягнення, влади, доброзичливості, універсалізму), об'єднані у чотири ціннісні орієнтації вищого порядку.

Хоча обидва підходи зрештою спираються на загальні людські потреби, вони мають суттєві відмінності. За структурою і змістом вони не можуть бути повністю транспонованими один в інший. З методологічної точки зору інструментарій, як і саме поняття цінностей, набагато краще розроблені у Ш.Шварца. Водночас вони послідовно використовуються лише у дослідженнях європейських суспільств без прив'язки до процесів модернізації. Тоді як інструментарій Р.Інглхарта було застосовано у набагато ширшому ареалі, причому саме для з'ясування культурних чинників суспільного розвитку.

Зважаючи на обсяг наявних даних, доцільно не відкидати один із підходів, а знайти можливі шляхи взаємного доповнення. Один із них – емпірично довести принаймні часткову відповідність між тими вимірами обох підходів, які сприяють модернізаційним змінам. Другий – запропонувати теоретичну концептуалізацію модернізації в Україні, яка узгоджувалася б з обома підходами.

Резюмуючи, в межах нашого проекту слід розуміти цінності не як важливі конкретні речі чи сфери діяльності, а найзагальніші переконання, принципові цілі й мотивації діяльності. Вони не тотожні переконанням і установкам, хоча останні також слід вимірювати, вивчаючи ціннісний вимір модернізації. Найдоцільнішими для емпіричного використання є концептуалізації цінностей, започатковані Р.Інглхартом і Ш.Шварцем. Але залишається відкритим питання, як їх можна несуперечливо поєднати.

Савельєв Ю.Б., канд. філософ. наук

докторант факультету соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

"ЕМАНСИПАЦІЙНІ ЦІННОСТІ" І "СПРОМОЖНІСТЬ ВИБОРУ" В РОЗУМІННІ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Проблемна ситуація полягає у труднощах реалізації оптимістичного проєкту модернізації постсоціалістичних суспільств Східної Європи за зразком "західної моделі", а також в існуванні суттєвих відмінностей у шляхах і рівні розвитку цих суспільств, насамперед, серед колишніх радянських республік. Молдова, Грузія, Вірменія й Україна є найбільш бідніми країнами Європи і мають найнижчий індекс РЛП (Human Development Index) на континенті. Росія і Білорусь, незважаючи на зростання ВВП, відстають від інших східноєвропейських країн за показником РЛП та іншими індикаторами і виявилися неспроможними у розбудові демократичних інститутів.

У сучасній соціальній теорії існує суперечність в розумінні суспільства модерну і процесів модернізації. Універсалістський підхід обґрунтовує спільність таких процесів. З цієї точки зору А.Інкелес і Д.Сміт визначили загальний вплив процесу модернізації на особистість і вказали на формування властивостей "нової" сучасної людини (індивідуалізм, активність, орієнтація на досягнення тощо) (Inkeles 1969; Inkeles, Smith 1974). Р.Інглехарт і К.Велцель стверджують, що модернізація довела свою універсальність: економічний розвиток зумовлює зміни у цінностях, що у свою чергу визначає піднесення демократичних інститутів (Inglehart, Welzel 2005; 2009; 2010).

Проте з точки зору теорій численних модернів, подібні універсальні моделі не здатні відобразити відмінності різних модерних суспільств і різноманітні реінтерпретації розмінностей сучасності, а гомогенне та односпрямоване бачення модерну, що пропонується прихильниками теорії модернізації, не відповідає реальності (Eisenstadt 2000; 2001). Фактично, обмеження сучасних досліджень Р.Інглехарта та його послідовників полягає в тому, що вони спрямовані на зіставлення різних культур із цінностями та уявленнями, що сформувались у західних суспільствах, і встановлення міри їхнього наближення до останніх. При цьому ігноруються можливі альтернативні шляхи модернізації. Теорії численних модернів мають предметом свого аналізу розбіжності культурних програм модерну – різні способи відносин між державою і громадянським суспільством, індивідуальним і колективним, специфічні бачення влади і відповідальності, політичної активності й протесту, основ соціального порядку тощо (Eisenstadt 2010). Утім, ці теорії не виділяють гомогенні для сучасних суспільств тенденції й спільні характеристики. В межах цих теорій модерн є передусім культурною програмою, а не "структурними

умовами та інституціональною реальністю" (Martinelli 2005, р. 113). Якщо здобутком цього підходу була "девестернізація" модернізації, позбавлення "західної монополії" на цивілізацію модерну (Eisenstadt 2000), то його обмеженням є абсолютизація антиномій та ліній напруженості модерних культурно-політичних програм (Eisenstadt 2010). Це призводить до розмивання розуміння сутності суспільства модерну й ігнорування його основоположних характеристик.

Таким чином, можна сформулювати такі дослідницькі питання:

- Чи можуть усі східноєвропейські суспільства здійснити модернізацію й досягти рівня розвитку й матеріального добробуту західних країн, чи вони обмежені певною культурною програмою й/або інститутами?
- Чи можливі економічна модернізація й досягнення добробуту без втілення "західної моделі" як сторонньої культурної програми?

Для відповіді на ці запитання і розв'язання вказаної суперечності соціологічного дискурсу перспективним є застосування теоретичного підходу "збільшення спроможності" (the Capability Approach) А.Сена, М.Нусбаум, С.Ананда, згідно з яким термінальним критерієм модернізації може вважатись забезпечення спроможності людей у здійсненні ними вибору (Sen 1985; Nussbaum, Sen 1993; Anand, Sen 1994). В основі будь-якої культурної програми є цінності. Цінності, які задовольняють такому критерію, є емансипаційними (Inglehart, Welzel 2005). Оскільки спроможність вибору є універсальною людською характеристикою, емансипаційні цінності не є притаманними винятково "західній моделі".

Утім дослідження модернізації окремих суспільств демонструють особливості національних культурних програм, зокрема, цінностей, які не змінюються під впливом економічного розвитку і збільшення добробуту населення. В Росії, незважаючи на стрімке зростання доходів, у суспільстві "панує *"нізьоетакратична"* нормативно-ціннісна система" (Тихонова 2011, с. 61). В Україні за значно скромнішого економічного зростання відсутні суттєві зміни у ціннісних пріоритетах, зокрема, цінностях самореалізації (ІС НАНУ 2011); за характером ціннісних орієнтацій (методика Ш.Шварца) Україна відрізняється від більшості європейських країн (Магун, Руднев 2007, с. 270–271); для неї притаманна висока оцінка авторитаризму, яка має позитивну динаміку.

Отже, найбільш емпірично обґрунтована на сьогодні модель модернізації, в якій робиться акцент, *по-перше*, на зміні цінностей, зокрема, зростанні ролі емансипаційних цінностей, унаслідок збільшення ресурсів, *по-друге*, на впливові емансипаційних цінностей на формування ефективних демократичних інститутів (Welzel et al 2003), потребує корекції і включення до неї факторів-медіаторів, що пояснюють варіацію змін цінностей.

Шинкарук Л.В., чл.-кор. НАНУ, д-р екон. наук
завідувач відділу економічного зростання та структурних змін
в економіці Інституту економіки та прогнозування НАН України

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПОЛІТИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

Перманентні спроби реформування економічної системи України за роки незалежності призвели до глибоких змін структури суспільного відтворення, зокрема до зменшення частки переробних і високотехнологічних і, відповідно, зміцнення позицій експортоорієнтованих галузей, що обумовлювалося можливими перспективами інтеграції у світову економіку. Поряд з цим увага науковців дедалі більше концентрується на переході до інформаційної економіки, "економіки знань" на етапі постіндустріального виробництва, коли особливо важливим стає людський капітал, формування якого поглинає істотну частину інвестиційних ресурсів розвинених країн, та істотно зменшується частка виробництва товарів. Однак потреба в матеріальних благах не тільки залишається досить високою, а й постійно зростає. Все це обумовлює актуальність дослідження питання про значимість виробничої сфери економіки в сучасному суспільному відтворенні, тенденцій та перспектив її розвитку й розроблення відповідних механізмів його забезпечення.

У цьому контексті актуальним є вивчення можливостей залучення інвестиційних ресурсів з метою модернізації виробничої сфери на основі активізації оновлення основних засобів підприємств, удосконалення управління оборотним капіталом, підвищення продуктивності праці та вартості робочої сили, формування конкурентоспроможності людського капіталу тощо. Крім того, важливо не тільки виявити новий зміст ролі виробничої сфери в сучасному суспільному відтворенні, а й дослідити можливості та обґрунтувати відповідну стратегічну спрямованість інвестиційних процесів на її модернізацію з метою подальшого економічного зростання держави.

Умови сьогодення вимагають зміни у пріоритетах формування та реалізації державної політики щодо розвитку національної економіки загалом та її виробничої сфери зокрема, що пов'язане з необхідністю відповіді на такі сучасні виклики:

- *макроекономічний*, що виявляється у вичерпності можливостей інтенсивного розвитку у структурі, що склалася; зниженні рентабельності та інвестиційної привабливості провідних секторів економіки; швидкому зростанні капіталомісткості; зростанні цін на енергоносії тощо;
- *технологічний*, що обумовлений початком нового етапу технологічного розвитку світової економічної системи;

– *соціальний*, який полягає в утриманні стабільно високого рівня бідності, підкріпленого перебігом сучасної фінансово-економічної кризи, у зростаючій диференціації населення та деградації людського потенціалу;

– *інституційний*, який обумовлюється відсутністю адекватного інституційного забезпечення розвитку національної економіки загалом та її окремих секторів зокрема і виявляється у необхідності вдосконалення законодавчої бази здійснення позитивних трансформаційних процесів у їхньому розвитку.

В основі можливого розв’язання існуючих проблем – формування *політики модернізації виробничої сфери*, яка має забезпечити регулювання її розвитку для економічного зростання країни.

Основними складовими у політиці модернізації виробничої сфери мають стати такі:

– *макроекономічний* напрям, що передбачає створення відповідних умов на загальнодержавному рівні для гармонійного розвитку національної економіки на основі структурно-технологічної модернізації пріоритетних галузей виробничої сфери;

– *інвестиційно-інноваційний* напрям, що передбачає обґрунтування пріоритетних напрямів інвестування для структурно-технологічної модернізації виробничої сфери; інвестування найважливіших проектів; підтримку інноваційної діяльності у галузевій науці та впровадження їхніх досягнень у виробництво;

– *структурний* напрям, що передбачає обґрунтування основної секторальної структури виробничої сфери згідно з вимогами переходу національного господарства на модель економічного зростання, що базується на стратегічно важливих галузях, від яких залежить технологічний розвиток та динаміка зростання в інших сферах економіки;

– *інституційний* напрям, що передбачає запровадження інституційних механізмів забезпечення модернізації виробничої сфери на основі створення правових умов, які сприятимуть створенню адекватного умовам сьогодення інвестиційного клімату для залучення інвестицій у пріоритетні сектори економіки.

Ноур А.М., канд. пед. наук

старший науковий співробітник відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України

ІНДИКАТОРИ ВИМІРУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЦІННОСТЕЙ, ЩО МОЖУТЬ СПРИЯТИ ПРОЦЕСАМ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Соціальні індикатори й соціологічні індикатори – це кількісні та якісні характеристики рівня розвитку соціально-економічної сфери й суспільної думки населення. Саме ці характеристики можуть виступати інструментом діагностики ступеня готовності населення до модернізаційних процесів. Система цінностей виступає одним з основних мотивів соціальної дії, і тому трансформація цінностей (зміни в структурі цінностей) може сприяти або, навпаки, пригальмовувати чи мати амбівалентний характер щодо процесів модернізації.

Повертаючись до того, про що говорив у своєму виступі О.Шестаковський, ми будемо змушені аналізувати не тільки фундаментальні цінності (істинно цінність), а й установки і переконання, тобто ціннісні орієнтації населення. У межах цього дослідження блок соціально-економічних цінностей планується аналізувати за узагальненими показниками, а також показниками, які характеризують ціннісні орієнтації населення у більш вузькому сегменті сфери праці.

Узагальнені показники:

а) ставлення населення до економічної політики (ринкова економіка/планова економіка). Априорі можна припустити, що коли зростає кількість людей, які схилиються до ринкової економіки, то це сприяє розвитку процесів модернізації. Але виникає питання: чи можна судити так однозначно? Якщо врахувати, як відбувався процес переходу до ринкової економіки в Україні, коли суттєво збагатилася невелика кількість людей й істотно зросла кількість бідних, питання формування так званого середнього класу залишається відкритим. На цьому прикладі я хочу привернути увагу до того, що ми повинні бути дуже обережними як у підборі індикаторів, так і в трактуванні емпіричного матеріалу з огляду на одне із завдань дослідження, а саме: визначити ті ціннісні орієнтації, які можуть сприяти процесам модернізації;

б) вибір населенням між двома моделями розвитку країни:

- країна, де мало політичних свобод, але відбувається сильне економічне зростання,
- країна, де повна політична свобода і слабке економічне зростання;

в) особливості контролю держави за підприємствами (вибір населенням між двома твердженнями – контроль держави необхідно посилити або дати підприємствам повну свободу);

г) не менш важливе питання – суспільна думка про співвідношення приватної й державної власності в бізнесі й виробництві – яким воно повинне бути, ставлення населення до передачі в приватну власність великих і малих підприємств, а також землі.

Показники у сфері соціально-трудових відносин:

а) ціннісні орієнтації щодо важливості роботи;

б) ставлення населення до різних форм зайнятості – у приватних підприємствах, державному секторі, самозайнятих, ставлення до "тіньового" сектора зайнятості;

в) вибір економічних стратегій на ринку праці – готовність працювати на низькооплачуваній роботі при гарантії стабільності робочого місця або готовність до високооплачуваної роботи на умовах певних ризиків;

г) ставлення населення до підприємництва, готовність самому займатися підприємницькою діяльністю або працювати на підприємця;

д) рівень задоволеності роботою, уявлення про відповідність рівня заробітної плати трудовим затратам;

е) мотивація праці (гарна оплата праці, приємний робочий колектив, цікава робота, гарантії збереження робочого місця, робота, що відповідає здібностям, однакове ставлення до всіх співробітників тощо);

ж) ставлення населення до конкуренції.

Для визначення особливостей впливу ціннісної складової на модернізаційні процеси в сучасному українському соціумі планується провести аналіз у трьох розрізах:

1) порівняльний аналіз існуючої системи цінностей в Україні, Росії, Білорусі й деяких країнах Європи;

2) трансформація системи цінностей в Україні за останні 10–12 років;

3) особливості системи цінностей, які властиві окремим соціально-демографічними групам.

Равлик М.В., молодший науковий співробітник лабораторії порівняльних соціальних досліджень Вищої школи економіки (м. Санкт-Петербург), магістр

ФАКТОРИ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ: СУЧАСНІ ТРЕНДИ

У нашому дослідженні акцент зроблено на чинниках приваблювання мігрантів. Дослідження показує, що чинниками міграції є не тільки економічні обставини, що, поза сумнівом, мають високу значущість; для мігрантів важливі також соціально-культурні чинники. Теорії міграції, що фокусують увагу на чисто економічних чинниках, не здатні охопити ширший соціальний контекст, в якому приймаються рішення. Наше дослідження дозволяє проаналізувати інші чинники, що, на наш погляд, не менше впливають на міграційні процеси. До таких чинників ми відносимо верховенство закону, захист прав людини та інші неекономічні чинники. Мета цієї роботи полягає в пошуку, як країнових чинників, що чинять значущий вплив на приплив мігрантів у приймаючих країнах, так і відповіді на запитання, як змінюються чинники міграції залежно від економічних, соціальних, політичних умов у країнах, що вивчаються.

При аналізі міграції сучасні теорії, як і раніше, багато в чому базуються на економічних основаних підставах, але розширення рамок аналізу чинників міграції дозволяють відповісти на запитання, чому міграція існує, розвивається і навіть збільшується, незважаючи на високий рівень безробіття в приймаючих країнах, посилення політики прийому, і дедалі більш негативне ставлення до мігрантів в усьому світі.

У дослідженні було сформульовано такі гіпотези:

Гіпотеза 1: *Збільшення частки кількості мігрантів на одну особу найімовірніша в тих країнах, де іммігранти підвищують якість і рівень свого життя порівняно з країнами, з яких вони емігрували.*

Гіпотеза 2: *Наявність країн, що існували в рамках одного колоніального простору, позитивно впливає на процеси міграції всередині цих країн.*

Емпіричною базою дослідження слугувала база даних ООН про міжнародну міграцію – United Nations International Migration 2010. Оскільки ця база обмежена в наборі незалежних змінних (чисельність мігрантів, частка від числа мігрантів у світі, річний приріст, чисельність біженців, кількість грошових переказів), які можна використовувати для підтвердження гіпотез, було зібрано велику кількість різних характеристик країн світу і розширено первинну базу даних. Таким чином, зібравши воедино дані ООН,

Всесвітньої книги фактів ЦРУ (CIA Factbook), World Values Survey, Freedom House, Світового банку (The World Bank), отримали базу даних, що включає 179 країн і 28 незалежних змінних, здатних значуще впливати на приплив мігрантів.

У роботі перевірено й на емпіричних даних підтверджено наші припущення про чинники, що спонукають людей здійснювати міжнародні переміщення. Метою цієї роботи послужило не тільки прагнення знайти країнові чинники, що мають значний вплив на приплив мігрантів у приймаючих країнах, а також підтвердження значущості неекономічних чинників на міграційні процеси у світі. Ця робота здається нам інновативною щодо висновків, зроблених нами про вплив соціальних, культурних і політичних аспектів країн, що вивчаються, на припливи мігрантів.

На макрорівні міграційні процеси управляються безліччю економічних і неекономічних чинників, а на мікрорівні мігранти мотивовані поєднанням декількох, пов'язаних між собою, але аналітично різних соціальних, культурних, економічних і політичних чинників.

Ми розглянули значення індексу розвитку людського потенціалу, підтвердивши прагнення мігрантів до підвищення рівня освіти і якості життя загалом, а також до зростання доходів. У цілому дослідження дозволило підкреслити значення такого чинника, як освіта, в міграційних процесах, показавши, що високоосвічені іммігранти не схильні вибирати ті ж країни міграції, що й іммігранти з низькою освітою. Аналіз дозволив нам зробити висновок і про вплив низького рівня освіти мігрантів на їхні уподобання при виборі нової країни: для них важливим є зниження ризиків адаптації до нових умов життя. Саме цим пояснюється їхнє прагнення обирати країни, що мають загальне колоніальне минуле з країною відправлення.

Аналіз такого чинника, як верховенство закону, дозволив відзначити однакову цінність цього показника для обох типів мігрантів, що доводить універсальну цінність індивідуальних, політичних, цивільних прав і свобод. Багато мігрантів при цьому керуються не тільки індивідуальними інтересами, а й майбутнім своєї сім'ї і нащадків. Керуючись історичною пам'яттю або повсякденними небезпечними для життя умовами в країні відправлення, мігранти прагнуть через зміну місця проживання знизити ризики утиску прав для себе й майбутніх поколінь, підвищуючи для них можливість самореалізації в тому середовищі, в якому вони опиняються. Цим часто пояснюється їхнє прагнення вибирати країни з сильними демократичними традиціями, де вони більш захищені.

Водночас деякі дослідницькі питання залишаються відкритими, вимагаючи іншого типу даних, іншого набору змінних та іншого методологічного підходу, над якими ми збираємося працювати надалі.

Головенько В.А., канд. політ. наук,
провідний науковий співробітник відділу моніторингових досліджень
соціально-економічних трансформацій Інституту економіки
та прогнозування НАН України

УЧАСТЬ В ОРГАНІЗАЦІЯХ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА – ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯН ЯК АКТИВНИХ УЧАСНИКІВ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Самоорганізація громадянського суспільства належить до числа "еволюційних універсалій", без якої перехід до розвиненого сучасного суспільства неможливий. Автор розуміє громадянське суспільство не стільки як інституційний феномен (поряд із державою, партіями тощо), скільки якісний стан соціуму з точки зору самоорганізації, рівня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини як громадянина. З іншого боку, слід включити інститут громадянського суспільства до переліку фундаментальних соціальних інститутів, оскільки він має задовольняти фундаментальну потребу в активній життєвій позиції кожного члена окремо і рівні самоорганізації громадян, у захисті прав і ступені розвитку демократії загалом.

Соціальний інститут також можна розуміти як систему соціальних організацій, в нашому випадку – організацій громадянського суспільства" (ОГС). До їхнього числа належать громадські, релігійні, благодійні, профспілкові організації; професійні організації і творчі спілки; організації, що займаються соціальною допомогою; дозвіллеві, спортивні організації та клуби; громадські ради та інші консультативно-дорадчі та експертні органи, створені при центральних і місцевих органах влади; органи самоорганізації населення, насамперед за місцем проживання; незалежні засоби масової інформації. У перелік ОГС іноді включають і політичні партії.

В ОГС їхні члени стають політично і соціально активнішими, участь у них дає можливість громадянам досягти високого рівня компетентності, поліпшити імідж, статус, зробити кар'єру. Про їхню роль у вихованні громадян свідчать дані WVS і EVS. Згідно з ними, членам ОГС у досліджених європейських країнах властиві у середньому вищий інтерес до політики і готовність брати участь у виборах. Привертає увагу, що в усіх країнах, де проводилося опитування, серед членів ОГС вища частка респондентів, які вважають, що мають достаток середній або вищий за середній.

Рівень розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні характеризується такими показниками:

- не перший рік країна перебуває в "сірій зоні" недорозвинених демократій (за індексом сталого розвитку ОГС, який щорічно визначає Агентство США з міжнародного розвитку);

- у суспільній свідомості зміцнюється переконання, що в країні згортаються демократичні процеси, йде наступ на громадянське суспільство;
- значна частина населення налаштована на ведення пасивного способу життя, незначну зацікавленість громадськими проблемами;
- дуже поширені стереотипи, що члени громадських організацій – "грантоїди";
- певною мірою авторитет ОГС падає через недостатній професіоналізм, низьку результативність їхньої діяльності;
- незважаючи на зростання кількості ОГС в останні роки, за цим показником Україна все ще значно відстає від розвинених країн світу;
- зростання "третього сектора" відбувається на папері, а в реальному житті активно діють тільки 8–9% від зареєстрованих;
- за даними соціологічних досліджень, тільки 14–17% дорослого населення країни є членами ОГС.

На жаль, в Україні бракує досліджень впливу членства в ОГС на виховання громадян, консолідацію суспільства, модернізацію суспільного життя. Тому ми спробуємо здійснити вторинний аналіз даних національних моніторингових опитувань "Українське суспільство". Для цього із загального числа опитаних будуть виділені дві групи респондентів: члени і не члени ОГС, включаючи політичні організації чи рухи.

Наразі ми висуваємо гіпотезу, що членство в ОГС в Україні позитивно впливає на виховання громадян, оскільки:

- членів ОГС порівняно з не членами більше цікавить політика, при цьому з роками їхня частка зростає;
- члени ОГС більш готові до опору органам влади у разі ухвалення ними рішень, які утискають законні права та інтереси громадян;
- з роками в українському суспільстві серед членів ОГС зростає кількість тих, хто пристосувався до життя в новому суспільному ладі;
- члени цих організацій з роками стають більш самостійними і впевненими у своїх силах, а їхні дії – менш залежними від зовнішніх обставин;
- члени ОГС краще порівняно з не членами цих організацій задоволені своїм життям загалом, а також матеріальним становищем, і ця задоволеність зростає з роками;
- члени ОГС плекають великі надії щодо кар'єрного просування на нинішньому місці роботи;
- серед членів ОГС зростає число прихильників розвитку України з оперттям на власні ресурси, зміцнення незалежності.

Жирков К.А.

науковий співробітник Лабораторії порівняльних соціальних досліджень Вищої школи економіки (м. Санкт-Петербург)

КУЛЬТУРНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ АНТИАМЕРИКАНІЗМ: УКРАЇНА І РОСІЯ В МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТІ

У роботі досліджується питання, наскільки теоретичне розрізнення між культурним і політичним антиамериканізмом є емпірично виправданим. Для статистичного аналізу зв'язку між різними формами антиамериканізму використовується експлораторний факторний аналіз, який дозволяє побудувати індекси політичного і культурного антиамериканізму, що можуть використовуватися для міжкраїнового порівняння. На закінчення аналізується місце регіонів України і Росії в рамках світового контексту американських настроїв.

Наразі в літературі існує згода щодо того, що на початку XXI ст. антиамериканізм був на піднесенні [Ceaser; Chiozza; Lacorne, Judt; Katzenstein, Keohane; Krastev; Singh; Zakaria]. Важливість дослідження цієї теми пояснюється тим, що антиамериканізм є важливим чинником сучасної системи міжнародних відносин [Chiozza; Katzenstein, Keohane; Naim, 2003; Nye; Zakaria]. Зараз існує декілька підходів до типології антиамериканізму, але майже всі вони мають лише теоретичне обґрунтування і не підкріплені емпіричним аналізом. П.Холландер говорить про антиамериканізм у країнах Заходу і антиамериканізм у країнах, що розвиваються, як про два різні феномени [Hollander, 1995]. Існує також класифікація, згідно з якою антиамериканізм ділиться на два типи залежно від виявів, відповідно, насильницьких або чисто риторичних [Hollander, 2009; Naim, 2003]. Можна також розрізнити між антиамериканізмом, орієнтованим на окремі питання економіки і/або політики, і антиамериканізмом як ненавистю до всього американського [Lacorne, Judt]. Автори, які пишуть про історичний розвиток антиамериканізму, створюють власні класифікації з огляду на те, яка форма антиамериканізму переважно була поширена в той або інший період [O'connor; Rubin B., Rubin J.]. Нарешті антиамериканізм можна класифікувати просто за тією сферою життя американського суспільства – економічною, релігійною, культурною тощо, яка викликає неприйняття [Naim, 2002; Singh]. У рамках цього дослідження робиться спроба запропонувати класифікацію, що ґрунтується на результатах факторного аналізу і порівняти країни за рівнем антиамериканізму.

Як джерело емпіричних даних використовуються дані міжнародних масових опитувань *Pew Global Attitudes Project*. Усього в аналіз було включено 38 країн, де було опитано трохи менше 40 000 респондентів.

Експлораторний факторний аналіз показує існування двох теоретично й емпірично різних форм антиамериканізму: культурного й політичного. Перший пов'язаний із загальною неприязню до США й американців, а також до американської культури. Другий базується на незгоді із зовнішньою політикою США й критиці соціально-економічної політики, основою якої є американські зразки.

Беручи до уваги результати факторного аналізу, було побудовано індекси культурного й політичного антиамериканізму відповідно, які дозволяють порівняння між країнами і регіонами. Індекси було пораховано для всіх країн, включених у дослідження, а також для окремих регіонів Росії та України.

Дані виявляють деякі закономірності розповсюдження антиамериканізму у світі. Так, найменшим рівнем як культурного, так і політичного антиамериканізму відрізняються африканські країни – наприклад, Кенія і Гана. Найбільший рівень антиамериканізму обох типів спостерігається в мусульманських країнах – особливо в Туреччині і Пакистані. Також високим рівнем антиамериканізму характеризується Аргентина, але є й істотно більш позитивно настроєні до США латиноамериканські країни – наприклад, Перу. Країни Європи – Швеція, Німеччина і Франція – характеризуються високим рівнем політичного антиамериканізму, але низьким рівнем культурного.

Росія й Україна самі по собі не надто виділяються на глобальному тлі – рівень антиамериканізму там середній і загалом близький до інших країн Східної Європи. Але при цьому вони характеризуються істотною різницею між регіонами. Так, Київ є одним із найбільш проамериканських регіонів світу. Передбачена істотна різниця в рівнях антиамериканізму між Сходом і Заходом України – перший близький до Росії і Східної Європи в цілому, тоді як другий набагато більш проамериканський. У Росії найбільш проамериканськи настроєним регіоном є Далекій Схід, а в інших регіонах – і особливо на Півдні – антиамериканізм набув істотного поширення.

Немировська Г.В., канд. соціол. наук, канд. філолог. наук
старший науковий співробітник Лабораторії порівняльних соціальних
досліджень Вищої школи економіки (м. Санкт-Петербург)

СОЦІАЛЬНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЙ ФРОНТИРУ

Соціальна толерантність, або терпимість до представників інших соціальних груп і спільнот є складним, багатофакторним феноменом¹². Значний вплив на нього чинять не тільки соціально-демографічні ознаки індивідів – стать, вік, рівень освіти, сімейний стан, матеріальна забезпеченість, соціальний статус, місце проживання і тип поселення, а й різні соціокультурні характеристики. Йдеться про базові цінності людини, релігійну приналежність, суб'єктивне відчуття соціального благополуччя, задоволеності своїм життям, рівень стресу, соціальний оптимізм і низку інших психологічних чинників.

У свою чергу ці соціокультурні особливості загалом і соціальна толерантність зокрема формуються умовами життя людини в локальному соціумі на рівні країни, регіону, поселення. На рівні регіону чи держави на толерантність населення впливають чинники культурного, економічного, політичного і навіть енвіроментального характеру. Наприклад, високий рівень ксенофобії в соціумі може бути пов'язаний з наявністю загрози життю і благополуччю людини, несприятливими умовами життя в цілому (бідність, безробіття, високий рівень злочинності, військові конфлікти, значна соціальна нерівність, екологічні загрози тощо), комуністичним минулим держави, несприятливими географічними умовами, природними катаклізмами тощо. Необхідно відзначити важливість національного складу населення території, міграції, історичний досвід взаємодії соціальних груп у мультикультурному середовищі.

Через це викликає інтерес вивчення соціальної толерантності в регіонах фронтиру, де соціальні відносини історично формувалися під впливом складних життєвих умов, фактично, на рівні фізичного виживання людини, в мультикультурному середовищі взаємодії різних етносів. Термін фронтір ("межа") був запропонований в 1890-х роках американським істориком Ф.Тернером, який визначав його як межу між освоєними і неосвоєними землями, "процес зустрічі, несподіваного зіткнення колонізаторів, місцевого населення і навколишнього середовища" [Тернер Ф.Дж., 2009]. Його "те-

¹² Дослідження виконане за фінансової підтримки Російського гуманітарного наукового фонду в рамках науково-дослідницького проекту "Соціальна структура і соціальні інститути регіонів центра и фронтира России: качество жизни и потенциал модернизации", № 13-33-01319.

за про фронтир" пояснювала особливості розвитку США процесом взаємодії з межею американських поселень.

Окрім США, регіони фронтиру виявляються у низці інших країн, території яких історично заселялися шляхом масштабних міграцій і колоніального освоєння, наприклад, в Росії, Австралії, Аргентині, Бразилії, Мексиці, Китаї тощо. Сучасний фронтир може бути визначений за низкою параметрів, що включають адміністративну віддаленість (дистанцію від центральної влади), нечисленне населення, і відносно недавню заселеність території прийшлим населенням. Головним чином, на територіях фронтиру більшість жителів є або переселенцями, або нащадками переселенців. Оскільки переважно локальні спільноти фронтиру виникли відносно недавно, на цих територіях ще не сформувалася жорстка соціальна ієрархія, зокрема, управлінські структури також характеризуються відносною новизною.

На основі аналізу даних п'яти хвиль соціологічних опитувань Всесвітнього дослідження цінностей було виявлено соціокультурні риси, що принципово відрізняють жителя фронтиру, інакше кажучи – "території освоєння", або "прикордонної території", від жителів корінних територій країни [Foa R., Nemirovskaya A., Mostowowa E. 2012].

В опитувальнику Всесвітнього дослідження цінностей соціальна толерантність оцінюється за допомогою запитання "Назвіть групи, з представниками яких Ви не хотіли б жити по сусідству". Так, жителі фронтиру відрізняються вищим рівнем толерантності щодо асприкативних ознак (расова приналежність або статус мігранта), однак вони значною мірою нетерпимі до носіїв інших стилів життя, що відрізняються від них (гомосексуалістів і наркоманів). Цей результат, між тим, відповідає уявленню про те, що населенню фронтиру властиві ліберальні політичні й економічні погляди, але, разом з тим, воно є консервативним щодо соціальних і культурних інновацій. Досвід проживання на прикордонних територіях веде до формування стійкого набору ціннісних установок, таких як індивідуалізм, прихильність до лібертаріанських економічних принципів, соціальний активізм, вищий рівень соціальної довіри, а також схильність при вирішенні проблем, що виникають, більше покладатися на взаємодію зі спільнотою, яка оточує, ніж на допомогу державних інститутів. Подібні соціокультурні особливості характерні для населення територій фронтиру і відрізняють піонерів освоєння нових земель від жителів центральних, корінних територій країни в державах, де є фронтир.